

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda Tabip ve Üstad Olarak Kitaplar: Mütâla'a, Ta'lim ve Tahsîl

CEVAT SUCU

Samsun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü
cevat.sucu@samsun.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4995-3983
Makale geliş tarihi: 15 Mart 2025
Makale kabul tarihi: 30 Mayıs 2025

Özet

Bu makale, geç Orta Çağ Anadolu'sunda tıp ve doğa bilimleri alanında yazılan Türkçe eserlerde mütâla'a kavramının işlevini inceleyerek, bu eserlerin pratik bilgi sağlayan başvuru metinleri ve bireysel öğrenimi teşvik eden araçlar olarak nasıl konumlandığını tartışmaktadır. Literatürde genellikle erken modern Osmanlı medrese bağlamında ele alınan mütâla'a pratiğinin, geç Orta Çağ Anadolu'sunda özellikle Türkçe kılavuz ve ansiklopedik metinlerde merkezi bir role sahip olduğu gösterilmektedir. Fihristli, hiyerarşik başlıklara ayrılmış ve kullanıcı dostu şekilde düzenlenmiş bu eserler, okuyucunun doğrudan bir üstad veya hocaya bağımlı olmaksızın bilgiye erişimini mümkün kılmakta, hatta hekim ya da müderrisin yokluğunda onların yerini alabileceklerini iddia etmektedir. Türkçe doğa bilimleri ve tıp kitapları, yalnızca muteber kaynaklardan bilgi aktarmakla kalmayıp, bilginin derlenme ve okunma yöntemlerini de Anadolu'ya taşımakta ve dönemin entelektüel dünyasında önemli bir dönüşümü yansıtmaktadır.

Anahtar kelimeler: Geç Orta Çağ'da Anadolu, Tıp Metinleri, Doğa Bilimleri, Mütalaa, Ansiklopedizm.

Abstract

Books as Physicians, and Instructors in Late Medieval Anatolia: Mütâla'a (Reading with Reflection), Ta'lim (Instruction), and Learning (Tahsîl)

This article examines the function of *mütâla'a* (reading with reflection) reading in Turkish medical and natural sciences books written in late Medieval Anatolia, remarking how these works were not merely repositories of knowledge but also guides for practical natural knowledge, and instruments designed to facilitate self-learning. While literature has often studied *mütâla'a* within the context of early modern Ottoman madrasa education, this study demonstrates that it played a central role in late Medieval Anatolian vernacular encyclopedic and instructional texts. Structured with hierarchical headings, indices, and user-friendly organization, these works enabled readers to access knowledge without direct reliance on a master or instructor, and even claimed to substitute for physicians or scholars in their absence. Turkish-language natural science and medical texts not only transmitted authoritative knowledge but also introduced methods of compilation and reading strategies, thereby reflecting a broader intellectual transformation in the period.

Keywords: Late Medieval Anatolia, Medical Texts, Natural Knowledge, Reading, Encyclopædism.

Giriş

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda tıp, aklî ve doğa bilimlerinin bir parçasıdır. Bu alanda yazılmış Türkçe kitaplar, "kendi kendine öğrenme"yi ve bilgiye çabuk ulaşmayı sağlayan kullanıcı dostu kılavuzlardır. Bu yönleriyle on üçüncü ve on beşinci yüzyıl Memlûk dünyasında "ansiklopedilerin altın çağına" uyumlu görünürler. Söz konusu dönemi inceleyen kitap tarihçileri, bu dönemde arzu edilen bilgiye ulaşmayı kolaylaştıracak yazma eserlerin yaygınlaştığını gözlemlemişlerdir. Fihrist bulunduran, hiyerarşik veya numaralandırılmış başlıklara sahip içeriğe göre başlıklandırılmış eserler önemli ölçüde yaygınlaşmıştır.¹ Bunun yanında ya bir bilgi alanını özetleyen ya da bir kitabı kısaltan muhtasar eserlerin sayısında artış gözlenmiştir.² Geç Orta Çağ Anadolu'sunda eserler kaleme alan müelliflerse derledikleri ya da tercüme ettikleri ansiklopedik kitaplardaki organizasyonları ve derleme yöntemlerini takip etmişler ve böylece kitapları hiyerarşik bölümlere ayırmışlardır. Paralel şekilde kitaplarında kaynak eserleri ihtisar ettiklerini bildirmişler ve muteber kaynaklara dayalı eserler tercüme ettiklerini ve derlediklerini vurgulamışlardır.

Doğa bilimlerini ailede, bir medresede ve/veya medrese eğitiminden sonra rasathanede (İlm-i he'yet ve nücûm), darüşşifada (tıp) veya madende bir hoca eşliğinde usta-çırak yöntemiyle öğrenmek mümkün olduğu gibi otodidakt olarak da öğrenmek mümkündür. Bu durum tıp öğrencisi için de geçerlidir. Bu nedenle okuyucunun öğrenimini kolaylaştırmak ve bilgiyi özetlemek amacıyla İbn Sinâ'nın Kanûn'u gibi uzun tıp kitaplarının muhtasarlari yazılmış ve bilgiyi derleyen tıp kitapları kaleme alınmıştır.³ Orta Çağ İslam dünyasında kaleme alınan bazı kitapların mukaddimelerinde veya sebab-i teliflerinde bir öğrencinin tıp biliminde uzmanlaşması için gerekli olan her unsuru içeren bir kitap kaleme almak gibi bir ideal gözlemlenir.⁴ Bu ideale yönelik ifadeler, araştırmacılar tarafından edebi bir topos olarak değerlendirilse de bunlar, usta veya hocayla öğrenimin baskın ve makbul olduğu dönemde, doğa bilimlerinde kendi kendine öğrenmeyi teşvik eden söylemin varlığını gösterirler.

Bu çerçevede Türkçe kaleme alınmış doğa bilimleri ve tıp kitapları, derlemeler ve tercümeler yoluyla yalnızca muteber kaynaklardaki bilgileri değil aynı zamanda derleme pratiklerini, okuma yöntemlerini ve kitapların kendi kendine öğrenmeyi teşvik eden söylemlerini Anadolu'ya taşımışlardır. Geç Orta Çağ'da yazılan bu eserlerde pratisyenin her zaman bulunamaması ve Arapça veya Farsça bilmeyen Rûm sâkinlerine hitap edecek Türkçe kitapların eksikliği vurgulanır.⁵ Bu eksikliklere dikkat çeken mukaddimeler ve sebab-i telifler, istenen bilgiye kolayca

1 Maaike van Berkel, "The Attitude towards Knowledge in Mamlûk Egypt: Organization and Structure of the 'ub al-A'shâ by al-Qalqashandî (1355-1418)", *Pre-Modern Encyclopaedic Text: Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1-4 July 1996*, yay. haz. Peter Binkley (Leiden, New York & Köln: Brill, 1997), 159-68.

2 Konrad Hirschler, *The Written Word in the Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 20-21.

3 Gary Leiser, "Medical Education in Islamic Lands from the Seventh to the Fourteenth Century", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 38/1 (1983): 63.

4 Manfred Ullmann, *Islamic Medicine* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 55.

5 Bu konuya erken modern dönem ağırlıklı olmak üzere Osmanlı tıbbi bağlamında değinilmiştir. Nil Sarı, "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri*, yay. haz. Bilal Ak ve Adnan Ataç (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2000), 21-87.

ulaşmayı ve kendi kendine öğrenmeyi mümkün kıldıklarını iddia ederler. Bu yazıda, özellikle II. Murad (ö. 855/1451) dönemine kadar yazılan bazı tıp kitapları incelenerek, bugüne kadar medrese merkezli olduğu ve erken modern Osmanlı dünyasıyla birlikte ortaya çıktığı savunulan “mütâla’a” okuma biçiminin kendi kendine öğrenmeyi teşvik eden Türkçe el kitaplarında merkezi bir role sahip olduğu öne sürülecektir. Söz konusu kitapların özellikle doğa bilimleri alanında tabiplerin ve öğretici olarak müderrislerin yerini alma iddiasına vurgu yapılacaktır, böylece kavramın medrese dışındaki vernaküler tezahürü tartışılacaktır.

Kılavuz Okumak ya da Mütâla’a Kılmak

Birçok Türkçe doğa bilimi metninin içerik hakkında bilgi veren mukaddime veya sebab-i telif kısımlarında, metnin mütâla’a ile okunması ya da mütâla’a kılınması gerektiği yazar tarafından belirtilir.⁶ Değerli taşlar,⁷ takvim yapımı,⁸ doğa felsefesi,⁹ zooloji¹⁰ ve tıp gibi doğa bilimlerinin farklı alanlarında temel kuramsal bilgileri verip sonrasında uygulamaya yönelik bilgiler taşıyan bu kitaplar okuyucudan mütâla’a kılanlar olarak bahseder ya da kitapların mütâla’a edileceğine dair beklentiyi paylaşırlar. Kimi zaman Türkoфон müellif ve derleyicilerin mütâla’a kavramına yönelik tercihleri, söz konusu kavramın doğa bilimlerinin Türkçeleşmesi sürecinin önemli bir parçası olduğuna işaret etmektedir.¹¹ Gerek edeb ansiklopedilerinin¹² gerekse doğa bilimleri metinlerinin tercüman ve derleyicileri, Arapça ve Farsça kaynak eserlerinde mütâla’a kavramı geçmese dahi söz konusu kavramı Türkçe kitaplarının başında ya da sonunda hedefledikleri okurun okuma biçimini tanımlamak için kullanırlar. Örneğin, Farsça *Kabusnâme*’de okumak (*hânden*) ve dinlemek (*gûş*) tercih edilmişken Türkçe tercümelerin sebab-i telif ya da hatime kısımlarında mütâla’a kavramı kullanılmıştır.¹³ Nasirüddin Tûsî’ye ait (ö. 1274) *Sî-fasl* başlıklı takvim hazırlama üzerine

6 Din bilimleri ile ilgili Türkçe kitaplar da mütâla’a edilmektedir ancak bu makale içerisinde yalnızca tıp ve onun dahil olduğu doğa bilimlerine yönelik tartışma yürütülmektedir.

7 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Sözlük)*, yay. haz. Mustafa Argunşah (Ankara: TDK, 1999); Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, “Cevhernâme” (Universitätsbibliothek Leipzig, H. 831), 2b, B. or. 231/1.

8 Ahmed-i Dâ’î, *Tercüme-i Sî Fasl Fî’t-Takvîm*, yay. haz. Emre Kundakçı (Muhayyel Yayıncılık, 2021), 27.

9 Osman Göl, “Ali Bin Abdurrahman, Acaibü’l-Mahlukat (1-35 Varak)”, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 54–55; Mahmud b. Kadı Manyas, “Acebu’l-Uccâb” (Princeton University, 1437), 1010, Rare Collection.

10 Selçuk Kırbaç, “Hayâtü’l-Hayevân Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin)”, (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999), 89.

11 Bilimde vernakülerleşme konusunda şu çalışmaya bakılabilir, Ahmet Tunç Şen, “The Emergence of a New Scholarly Language: The Case of Ottoman Turkish”, *Routledge Handbook on the Sciences in Islamicate Societies: Practices from the 2nd/8th to the 13th/19th Centuries*, yaz. haz. Sonja Brentjes (London & New York: Routledge, 2023), 240–247.

12 Dimitri Gutas, edeb eserlerini ve *Kabusnâme* gibi nasihat kitaplarını bilim tasnifleriyle beraber ansiklopediler içinde değerlendirir. Dimitri Gutas, “The Greek and Persian Background of Early Arabic Encyclopedism”, *Organizing Knowledge: Encyclopædic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, yay. haz. Gerhard Endress (Leiden: Brill, 2006), 91–92.

13 Kaynak eser olan *Kabusnâme*, Gilan emiri Keykâvus tarafından oğluna nasihat kitabı olarak yazılmıştır. Müellifin eserinde mütâla’a kelimesi geçmez. Fakat anonim on dördüncü yüzyıl *Kabusnâme* tercümesi haricindeki dönemin diğer Türkçe eserlerinde mütercimler mütâla’a kelimesini kullanırlar. Keykâvus bin İskender bin Veşmgîr, *Kâbüs-Nâme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbası)*, haz. Enfel Doğan, çev. Şeyhoğlu Sadru’d-dîn Mustâ (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 180; Keykâvus, *Kabusnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, çev. Mercimek Ahmed (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007), 20. Mütâla’a kelimesinin geçmediği tercüme için bkz. Aysel Güneş, “Kâbüsnâme’nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş-Metin-Dizin)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001). Karşılaştırma için bkz. Ka’ûs b. Iskandar b. Qâbüs b. Washmgîr, *Ketâb-e Nasihatnâme Kâbüsnâme*, haz. Amin Abdulmagid Badawi’ (Tehran: Ebne Sinâ, 1956), 238.

olan Farsça eseri çeviren Ahmed-i Dâ'î yazdığı sebeb-i telifte yine söz konusu sözcü-
ğü okurun okuma biçimini tanımlamak için kullanmayı tercih etmiştir.¹⁴

Sözlüklerde doğmak ve ortaya çıkmak anlamındaki Arapça *talā'* kökünden gelen *mütāla'a* kelimesi tıpkı kırā'at (sesli okuma), hıfz (ezberlemek), semā' (dinlemek) ve tāla'a (sessiz ve yalnız okuma) gibi Orta Çağ İslam dünyasında tanımlanan oku-
ma çeşitlerinden birine tekabül eder.¹⁵ Görünen o ki kırā'at kavramı Kuran özelinde sesli ve işitsel okumayla bağdaştırılırken tāla'a sözcüğü görsellik ile ilişkilendirilir. Ancak farklı Arapça metinler söz konusu olduğunda bu kavramlar müphem ya da akışkan anlamlara sahip olabilmektedir. Örneğin, bir metni yalnız okumak da kırā'at olarak adlandırılabilir.¹⁶ Fakat Orta Çağ'daki Farsça ve Türkçe metin-
lerde Arapçadaki bu ayrımları yok sayan sözcükler kullanılmaktadır. Farsçadaki "hānden" ve Türkçede "okumak" fiilleri okuma biçimlerinin bütün bağlamlarını bir arada temsil edebilmektedir.

Mütāla'a sözcüğünün geç Orta Çağ'daki Türkçe metinlerde tam olarak nasıl tanım-
lanması gerektiği konusunda elimizde geniş veri bulunmamaktadır. Kavramın tam olarak hangi anlamlara geldiğine dair veri eksikliğine karşılık, geç Orta Çağ Anado-
lusu'nda kaleme alınan Türkçe mensur eserlerdeki mütāla'a kullanımında bir ortaklık göze çarpmaktadır: Bölümlendirilmiş (*bāb*, *mākālāt* veya *kitāb*) bir eserin bölümle-
rini metnin başında tanıtan okur dostu kılavuzlarda veya edeb ansiklopedilerinin tercümelerinde hedef okurun eserle kurduğu ilişkiyi tanımlamak için mütāla'a kavramı kullanılır. Buna karşılık, baştan sona okunması gereken ve bölümlerden ziya-
de meclislere ayrılmış "kıraat" kitaplarında mütalaa kavramına yer verilmemektedir. Ancak, toplu işitsel alımlamayı talep eden metinlerdeki mütāla'a kavramının okuma deneyiminin bireysel yönüne işaret ettiği göze çarpar. Bu tür metinlerde, "mütāla'a" bir şerhi okumak ya da ezberlemek için okumak olarak kullanılabilir.¹⁷

Bununla birlikte, on dördüncü yüzyılda *Kelile ve Dimne*'yi Aydınöğulları emiri Umur Bey (h. 1337) için tercüme eden Kul Mes'ūd'un söz konusu kelimeyi "fikir ile oku-
mak" olarak tanımladığı görülür. Bu kavram doğrultusunda, Kul Mes'ūd, okuyucuya kitaptan tat almasını ve eserin anlamını çıkarabilmeyi öncelemesini, bitirmek için

14 Ahmed-i Dâ'î, *Tercüme-i Sî Fasl Fi't-Takvîm*, 27.

15 Konrad Hirschler, *The Written Word in the Arabic*, 13–14; George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and Christian West* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990), 202; İsmail Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne* (İstanbul: Timaş, 2018), 62–63.

16 Hirschler, *The Written Word in the Arabic Lands*, 13–14.

17 Kıraat kitaplarında anlatılan hikâyelerde "mütāla'a" bir şerhi okumak ya da ezberlemek için okumak olarak kullanılabilir. Bu kitapların iki örneği, II. Murad'a sunulan *Kırk Vezir Hikâyeleri* ve *Şehnâme*'dir. *Şehnâme*'de eserin derleyicisi eserine sözlü kültürde ve destanlarda yaygın olduğu gibi yani "râviyân-ı ahhâr ve nâkilân-ı âsâr ve muhaddisân-ı rûzîgâr şöyle rivâyet ederler ki" diyerek başlar ve iki eserde padişahın huzurunda sesli okunması için tasarlanmıştır. Aziz Birinci, "Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Sözlük)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 77; Mustafa Kuğu, "15. Yüzyıla Ait Şehname Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)", (Doktora Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2017), 15. Kıraat kitaplarına dair bakınız: Tülün Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum* 13 (2011): 7–43; Elif Sezer Aydın, "Osmanlı Dönemi Hikâye Kitaplarında Kolektif Yazarlık", *Nesir* 2 (2022): 47–64; Meredith Quinn, "On Yedinci Yüzyıl İstanbul'unda Ucuza Okumalar", *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar*, yay. haz. Hatice Aynur vd. çev. Fatih Altuğ (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 144–167; Zeynep Aydoğan, "Oral Performance and Text: Narrators, Authors, and Editors in the Anatolian Turkish Warrior Epics", *The Written and the Spoken in Central Asia*, yay. haz. Ingeborg Baldauf (Postdam, 2021), 405–22; Arzu Öztürkmen, "Orality and Performance in Late Medieval Turkish Texts: Epic Tales, Hagiographies, and Chronicles", *Text and Performance Quarterly* 29/4 (2009): 327–345.

acele etmemesini ve okurun metnin lafzını anlayarak manasını çıkarmasını önermektedir. Ancak Kul Mes'ûd, kitabın *Kitâb-ı Evvel der Şerh-i Kitâb* bölümünde Hint âlimlerinin bu kitapta nasihat, hikmet ve eğlenceyi bir araya getirdiğini ve âlimlerin "mütâla'a" ederek bu kitabı yararı için okumasını, cahilin hikayesi için okumasını, diğerlerinin de çocuklara eğlence için okumasını söyler. Eğlence için okunsa da bu nasihatler çocuğun yüreğinde filizlenecektir ve ahlak ve edeb hazinesi haline gelecektir.¹⁸ Bu nokta *Kelîle* ve *Dimne*'nin mütâla'asının görsel ve işitsel okumaya açık olduğunu gösterir. Doğa bilimi kitaplarında da okura hitap işitsel ve görsel olarak çıkabilmektedir.

Kısacası Kul Mes'ûd'un eserinde diğer kıraat kitaplarının aksine bâblar vardır. O, bu eseri maksuda yönelik hikâyeye (ve bilgiye) ulaşmayı kolaylaştırmak için mi bu yolu izlemiştir? Böylece bu eser, fihristler ya da bablara ayrılmasıyla asgari düzeyde "referans kitabı" haline mi gelmiştir? Üstelik aynı özellikler tür olarak *Kelîle* ve *Dimne* ile aynı sınıfta yer alabilecek olan Şeyhoğlu Mustafa'nın *Marzubân-nâme* adlı eserinde de gözlemlenir. O da eseri bablara ayırır, onları bildirir ve mütâla'a kavramını kullanır.¹⁹

O halde dikkatimizi doğa bilimleri ile ilişkilendirilen kitapların organizasyonuna çevirebiliriz, böylece bu eserlerin tercüme, derleme ve kullanıcı dostu özelliklerini görebilir ve mütâla'a kavramıyla ilişkisine dair fikir sahibi olabiliriz. Bu örneklerden biri Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî'nin (ö. 1438'ten sonra) kaleme aldığı *Cevher-nâme*'dir. Yaygın bir şekilde sonraki yüzyıllarda medrese mensuplarının okuduğu iddia edilen bu kitabın girişindeki anlatıma göre,²⁰ Şîrvânî değerli taşların özelliklerinden ve değerlerinden anlamayan Rûm sâkinlerinin kolayca kandırılabilirdiklerini gözlemlemiştir. Cevherlere ilgi duyduğu ve onlarla çok meşgul olduğu için böyle bir kitabı yazma düşüncesi daima aklında olmuşsa da hicri 831 (m. 1427-28) yılında hizmetinde bulunduğu Timurtaşoğlu Umur Bey'le cevherlerden bahis açılıncaya dek yazmaya fırsat bulamamıştır. Nihayetinde Umur Bey'in ısrarlı teşviki ve emri neticesinde Tifâşî'nin (ö. 651/1253) *Ezhârü'l-Efkâr*'ını tercüme etmiştir. Bu kitap vasıtasıyla Müslümanlar değerli taşların gerçeğini sahtesinden ayırt edebilecekler, fiyatlarına aşına olacaklar böylece kalpazanlardan halas olacaklardır. Üstelik Rûm halkı cevherlerin özelliklerini, yarar ve zararlı yanlarını öğreten bu kitap sayesinde cevher bilimi hakkında genel bir bilgi sahibi de olacaktır.²¹

Şîrvânî, Tifâşî'nin kitabının organizasyonunu takip eder sadece küçük düzenlemeler yapar: Orijinal kaynaktaki çok sayıdaki başlıkların sayısını azaltır, onları

18 Toska, 17-18.

19 Marzubân bin Rüstem, *Marzubân-Nâme Tercümesi Destûr-ı Şâhî*, yay. haz. Zeynep Korkmaz, çev. Şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustafâ, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 170.

20 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabîî İlimler*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 566-67. Burada İzgi, Ramazan Şeşen'i takip ederek *Cevhernâme*'nin Akkoynulu hükümdarı Uzun Hasan'a sunulan tercüme olduğunu iddia eder ve onun hatasını tekrarlar. Ramazan Şeşen, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeler", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 3. cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 228.

21 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, "Cevhernâme," 1b-3b. Burada Şîrvânî okumak ya da mütâla'a kelimelerini okuyucu için kullanmaz fakat "faydalanmak" fiilini kullanır yine de kendisinin *Ezhârü'l-Efkâr*'ı "mütâla'a" ettiğini vurgular. Bu eserin genişletilmiş versiyonu *Tuhfe-i Murâdî* deyse okuyucuya "mütâla'a kılanlar" olarak seslenir. Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Sözlük)*, 81.

birkaç bölüm ve fasılda toplanarak ayrıca ana metnin aksine onları numaralandırır.²² Türkçe okuyanlar için bir anlam ifade etmeyebilecek kaynakları eserden atar. Örneğin, Tifāşî'nin eserinde Mısır ve Sudan sınırındaki madenlerden sorumlu kişinin verdiği bilgiler korunmuştur fakat Şîrvânî kaynağı belirtme gereği duymaz. Şîrvânî yalnızca muteber kaynakları açıklar. Bunlarsa Antikitenin ve Orta Çağ İslam dünyasının otoriteleri olan Aristoteles, Yaşlı Plinius (ö. 79), Dioskorides (ö. 90), Galen'in (ö. 216) yanı sıra Ya'kûb b. Ishâk el-Kindî (ö. 252/866), Mes'ûdî (ö. 345/956) Bîrûnî (ö. 453/1061) ve Fahreddin Râzî (ö. 606/210) gibi isimlerdir. Şîrvânî, kendisini bir tercümandan ziyade metni kısaltan ve ona muteber kaynaklardan bilgiler ekleyen bir derleyici gibi sunar²³ ancak metni kısaltsa da yeni bilgiler eklediğine dair herhangi veri yoktur.

Şîrvânî'nin aranan bilgilere yönelik bir tür kılavuz olması maksadıyla kaleme aldığı *Cevhernâme*'si gibi, yakın bir zamandan beri literatürde doğa felsefesi ansiklopedileri olarak değerlendirilen *'Acā'ibü'l-Mahlūkāt* kitaplarında ve diğer ansiklopedik eserlerde, mütâla'a okuma türü olarak kullanılmaktadır.²⁴ Örneğin, Ali b. Abdurrahman, hiyerarşik başlıklara ayrılmış kitabını acayip kitaplarından, tevarihlerden, Taberî'nin (ö. 310/923) ve farklı yazarların kitaplarından derleyip bir araya getirmiştir. Sebeb-i telifindeki edebi toposa göre derleyici Allah'a dua etmiş, Allah onun canını almış ve kırk yıl boyunca cenneti cehennemi gezmiş ve gördüklerini kitaba nakletmiştir. O da burçları anlattığı kısımda seçtiği bölümleri mütâla'a kılanlara ve kamuya fayda sağlaması için aktardığını yazar.²⁵ *Kitâbü'l-Hāyevān* yazarı Muhammed bin Süleyman, II. Murad'ın kendisine Demîrî'nin *Hayātü'l-Hāyevān* (ö. 808/1425) başlıklı kitabını tercüme etmesini istediğini, kendisi de onun mütâla'a etmesi için bu kitabı hazırladığını yazar.²⁶ Her maddede referansların bulunduğu bu kitap da bablara ayrılmış ve alfabetik sırayla yazılmıştır.

Bu kullanımlara rağmen mütâla'a kavramının bireysel çalışma tecrübesiyle ilintisi yalnızca erken modern Osmanlı dünyasında ve medrese bağlamında tartışılmış²⁷ ve Türkçe eserlerdeki kullanımı dikkate alınmamıştır. Medrese bağlamında

22 Bkz. Muhammed b. Mahmūd Şîrvânî, "Cevhernâme"; A'mad bin Yūsuf al-Tifāşî, *Azhār Al-Afkār Fî Jawāhir al-A'jār*, yay. haz. Mu'ammad Yūsuf 'an ve Ma'mūd Bayūnî Hafājî (Cairo: Dar al-Kutub wa'l-Sā'at al-'ammiyyet, 1426); Ahmad ibn Yusuf Al Tifaschi, *Arab Roots of Gemology: Ahmad Ibn Yusuf Al Tifaschi's Best Thoughts on the Best of Stones*, çev. Samar Najm Abul Huda (London: The Scarecrow Press, 1998).

23 Muhammed b. Mahmūd Şîrvânî, 3a.

24 Synrix von Hees, "Al-Qazwî'nî's 'Ajā'ib al-Makhlūqāt: An Encyclopædia of Natural History?", *Organizing Knowledge: Encyclopædic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, yay. haz. Gerhard Endress (Leiden & Boston: Brill, 2006), 171–186.

25 Osman Göl, "Ali Bin Abdurrahman, Acaibü'l-Mahlukat (1-35 Varak)", (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 54–55.

26 Selçuk Kırbaç, "Hayātü'l-Hāyevān Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin)", (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999), 74.

27 Khaled El-Rouayheb, "The Rise of 'Deep Reading' in Early Modern Ottoman Scholarly Culture", *World Philology*, yay. haz. Sheldon Pollock, Benjamin A. Elman vd. (Cambridge: Harvard University Press, 2015), 201–224; Sami Arslan, "'Târik-i Mutâla'a'-ı Ders Okuma Beyânındadır': Metin Ya Da Şerh Nasıl Okunmalıdır?", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, yay. haz. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 251–75; Tuba Nur Saraçoğlu, "Kitab ve Sahibü'l-Kütüp: Cârullah Efendi'nin Siyer ve Tarih Kitapları", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Dâkenar Notları*, yaz. haz. Berat Açıl (İstanbul: İlem, 2020); Hüseyin Örs, "Münevveccimbaşı Ahmed Dede'nin Mütâlaa Âdâbına Dair Feyzü'l-Harem Adlı Risâlesinin İnceleme ve Tahkiki", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020): 41–120. Kavramı medrese literatürüyle tartışan ancak medrese merkezli olmayan bir çalışma için: Cemal Kafadar, "Green Reading: Books and the Outdoors in the Early Modern Ottoman World", *Muqarnas* 40 (2024): 353–387. C. Neumann'ın Osmanlı'da okuma kültürüne dair genel izlenimlerini aktardığı çalışmasının başlığında kavram geçmektedir ancak ona dair bir tartışma yoktur: Christopher K. Neumann, "Üç Tarz-ı Mütâlaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Okumak ve Yazmak", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 2 (2005): 51–76.

kavramı tartışan Khaled el-Rouayheb, mütâla‘anın yükselişini iki nedene bağlar. Birinci neden, Kürt ve Azeri ulemanın Şam ve Anadolu’ya göç etmesi neticesinde mantık ve adabü’l-bahsa olan teveccühün artması ve böylece Celâleddin Devvânî (ö. 1502) ve İsmâüddîn İsfereyînî (ö. 1538) gibi âlimlerin telif ettiği eserlerin ve yöntemlerinin yayılmasıdır. İkinci nedense, Osmanlı şeyhülislamı Ebussuûd’un (ö. 1574) ilmiye hiyerarşisine yönelik reformlarıdır. Söz konusu reformlar neticesinde medrese mezunları ilmiyede pozisyon bulabilmesinin ön şartı sayılan mülazemeti birebir ilişki kurduğu hocaları yerine merkezden, yani en üst düzey ulema-bürokrattan almak zorunda kalmıştır. Böylece ilmiyede iş bulmak isteyen medrese mezununun hocasına bağımlılığı azalmış ve okunan kitaplar nesnel bir ölçüt olarak ön plana çıkmıştır.²⁸

Mütâla‘a kavramını medrese bağlamında yorumlayan bu çalışma, konusu itibarıyla Türkçe okuma pratiklerine ve tarihsel okuma pratiklerinin sosyokültürel çerçevesine eğilmez. Erken modern Osmanlı merkezli bu çalışma, okuma pratiklerine dair dönüşümlerin on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda olduğunu iddia eder. Bunun sonucunda ister istemez Orta Çağ medrese okuru rehberine bağlı, hocadan veya üstaddan bağımsız hareket edemeyen bir zümre olarak yansır. Farklı bir bağlamdaysa geç Orta Çağ’da medrese mensuplarının da okuyucusu olduğu Türkçe kılavuzlarda ve ansiklopedik metinlerde Türkofoonlar, birebir ilişki kuracağı bir rehberine bağlı bulunmadan eserleri mütâla‘a etmektedirler. Bu bağlamda, kitabın geç Orta Çağ döneminde okur ve kullanıcı dostu nitelikler kazanarak geçirdiği dönüşümü dikkate almak gerekir. Maaike van Berkel, Memlûk ansiklopedilerini incelediği iki ayrı makalesinde on üçüncü yüzyıl Avrupa metinleriyle paralellikler kurmaktadır: Geçmişe kıyasla daha fazla sayıda el yazması, baştan sona okuma için değil, bilginin metin içinde “aranabilir” olmasına imkan sağlayacak şekilde organize edilmektedir. Gitgide yaygınlaşmış bu yeni pratiği takip eden söz konusu kitapların bölüm ve kısımlarında, kitapların organizasyonunda hiyerarşik formel sıra düzenlemeleri ya da yatay numaralı ayrımlar yapılmaktadır. Bununla birlikte, kronolojik, coğrafi, dini farklılıkları gözetken sıralı düzenlemeler de gözlemlenmektedir. Bu doğrultuda başlıkları boyut, stil, renk gibi hususlar okuyucu dostu araçlara dönüşmüş, önemli bilgileri bulmayı ve not almayı kolaylaştıran sayfa düzeni değişiklikleri de yaygınlaşmıştır.²⁹ Benzer bir durum geç Orta Çağ Türkçe doğa bilimleri eserlerinde ya da kılavuzlarda da gözlemlenir: Bunlar, hiyerarşik olarak bölümlendirilmiş, kırmızı mürekkeple başlıklandırılmış, büyük oranda fihristli ya da fihristi olmasa dahi bölümlendirilmesi yazar tarafından eserin başında anlatılmış kitaplardır. Böylece, eserler bölümlendirilerek ve okuyucu dostu bir hale getirilerek kılavuz halini almaktadırlar. Muhtemelen bu dönüşüm, sarayda, medresede veya bu mekanların dışında gerçekleşen tek başına okuma, öğrenim -kısacası mütâla‘a- deneyimi için kitapları elverişli kılmıştır. Nitekim, doğa bilimlerinin bir alanını temsil eden tıp kitaplarında yaygın bir şekilde yer alan mütâla‘a, tahsil ve ta’lim kavramlarının birlikte kullanımı gelişigüzel bir seçim gibi gözükmemektedir.

²⁸ Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*, 97–127; Khaled El-Rouayheb, “The Rise of ‘Deep Reading’ in Early Modern Ottoman Scholarly Culture”, 201–224.

²⁹ Maaike van Berkel, “Opening up a World of Knowledge: Mamluk Encyclopaedias and Their Readers”, *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*, yay. haz. Jason König and Greg Woolf (New York: Cambridge University Press, 2013), 357–375; van Berkel, “The Attitude towards Knowledge in Mamlûk Egypt: Organization and Structure of the ‘ub’ al-A‘shâ by al-Qalqashandî (1355-1418)”.

Tabip Olarak Kitaplar

Geç Orta Çağ Anadolu'sunda kaleme alınan Türkçe tıp kitaplarının büyük çoğunluğu İslam kozmopolitindeki muteber eserlerin tercümeleri ya da derlemeleridir. Aydınöğlu Umur Bey için kaleme alınan *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytâr*, kanonik ve muteber bir kitabın kısaltılmış versiyonudur. Anonim *Kâmil-Sinâ'at* ise 'Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin kısmi tercümesidir. Abdülvehhâb b. Yusuf'un *Kanûn-çe fi't-Tıbb* tercümesi yine İbn Sinâ'nın *Kanûn*'unun Çağmî'nî'nin (ö. 1221) hazırladığı muhtasarıdır. İshâk b. Murâd'ın temel kaynakları İsmâ'il b. Hasan el-Cürçânî ve İbn Sinâ'dır. El-Cürçânî'nin bazı eserlerinin tercümeleri Mukbilzâde Mü'min tarafından II. Murad döneminde yapılmıştır. Bu örneklerden bazıları bilgiye erişimi hızlandıran unsurları içerir. Örneğin, Aydınöğlu Mübârezeddin'e Arapça eserinin Türkçesini sunan Hekim Bereket esere tıbbın "temel noktalarını ve ilkelerini" açıklayan dairesel diyagramlar ekleyerek bir yenilik getirdiğini iddia eder.³⁰

Bu açıdan, Türkçe eser kaleme alan birçok tabibin kozmopolit İslam dünyasıyla bağları olduğunu ve bu bağın hem bilgi aktarımında hem de Türkçe eserlerin derlenme yöntemlerinde etkisi olduğunu öne sürebiliriz. Örneğin, Şîrvânî³¹ ve Hacı Paşa Mısır'da eğitim almış ve yalnızca Türkçe değil, Arapça tıp kitapları yazmışlardır. Bu yazarların Arapça ve Türkçe kaleme aldıkları eserlerin organizasyonları ve kaynakları ortak görünür. Sara Nur Yıldız'ın Hacı Paşa'nın 1370 yılında Kahire'de kaleme aldığı *el-Ta'lim fi 'ilm al-tıbb* başlıklı Arapça tıp kitabının yapısına ve derlenmesine dair tartışması bunu açıklamakta faydalı olabilir. *el-Ta'lim* görüldüğü kadarıyla hiyerarşik başlıklara ayrılarak makalelere, cümlelere ve fenslere bölünmüştür. Hacı Paşa kaynakları ikiye ayırır: Hipokrat, İbn Sinâ, Necibüddin Semerkandî, İbn Nefîs gibi "büyük hekimlerin" kanonik kitaplarındaki bilgiler ve Kahire'de tıbbı dair öğrendikleri.³² Benzer bir iddia, Muhammed b. Mahmud Şîrvânî'nin II. Murad dönemi kazaskeri ve Ahmed Paşa'nın babası Velîyüddin'e ithaf ettiği eczacılık ve tıp eseri *Ravzatü'l-İtr*'de da bulunur. Sık kullandığı kaynakları çeşitli harflerle simgeleyen Şîrvânî diğer kaynaklarını da açıkça yazdığını söyler. Hacı Paşa'ya benzer biçimde Şîrvânî de eserinin kaynaklarını ikiye ayırır: Kendisinden dersler aldığı hocalar (*sikât el-fenn*) ve *meşâyih el-dehr* yanında muteber ve kanonik kitaplar.³³ Onun ve Hacı Paşa'nın kaynakları İbn Sinâ, Necibüddin Semerkandî ve İbn Nefîs gibi isimlerin eserlerinde ortaklaşır, bunların yanı sıra diğer eserlerinde de sık referans verdiği kaynak olan el-Kühîn el-'Attâr'ın *Minhâ-cü'l-Dükkân*'ına ve bazı diğer muteber ve kanonik eserlere yer verir.³⁴ Şîrvânî'nin Mısır'da eğitim aldığını göz önüne alırsak onun Hacı Paşa gibi Mısır'daki eğitimi ni bu esere eklediğini varsayabiliriz. Hacı Paşa'nın kitaplarından ve derslerinden

³⁰ Sara Nur Yıldız, "Aydınid Court Literature in the Formation of an Islamic Identity in Fourteenth-Century Western Anatolia", *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia* (Würzburg: Ergon Verlag, 2016), 208–210.

³¹ Sara Nur Yıldız, "Health Regimes and Medical Recipes in the Old Anatolian Turkish Vernacular: Contextualizing Şîrvânî's *Sul'âniye*" (MESA, Boston, 2016); Küçüker, "Kitâb-ı Güzide ya da Sultânîyye," *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (2010): 173–181.

³² Sara Nur Yıldız, "From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and the Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century", *Journal of Islamic Studies* 25/3 (2014): 263–97.

³³ Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî, *Şifa Bahçesi*, çev. Muammer Sarıkaya, Celal Turgut Koç (Ankara: Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, 2023), 7–8.

³⁴ Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî, 6–10.

medresedeki öğrencilerin istifade ettiği ve Şîrvânî'nin eserinin Osmanlı medreselerinde okutulduğu düşünülürse³⁵ benzer şekilde tasarlanmış, muteber ve kano-nik kitaplardan derlenmiş Türkçe kitapların da saray çevresi, Türkofonlar, kendi kendine öğrenenler ve medrese çevreleri tarafından ta'lim amacıyla kullanılabil-eceğini düşünmek yanlış olmaz. Ek olarak Hekim Bereket örneğinin gösterdiği gibi hekimlerin Arapça yazdıkları kitapların tercümelerini ya da muhtasarlarını hazırlamaları alışılmadık bir pratik değildir.³⁶

Bu çerçevede bu dönemde kaleme alınmış tıbbı dair Türkçe tercüme ve derle-me metinlerini teori ('ilm) ve pratik ('amel) uygulamalara yaklaşımları itibariyle iki kısma ayırabiliriz. Birincisi, bilhassa İbn Sînâ'nın tıbbi ve humoral patoloji-yi özetleyen, anatomi hakkında detaylı bilgi veren, amatör okuyuculardan daha geniş bir kitleyi hedefleyen "kendi kendine öğrenmeyi" mümkün kılan eserlerdir. İkinci grup eserlerse, teorik bilgiye uzun yer vermeyen ya da bilginin nereden alındığına vurgu yapma kaygısı taşımayan pratik bilgiye yönelik muhtasar ya da ayrıntılı derleme eserlerdir.

Muhammed b. Mahmud Şîrvânî'nin kehhallerin el kitabı olarak tasarladığı *Mür-şid*, ilk grup eserlere iyi bir örnek oluşturmaktadır.³⁷ *Mürşid*, detaylı bir biçimde humoral patoloji bilgisini okuyucuya aktarır, göz anatomisini dair detaylı bilgiler sunar, hastalığın tespitine göre ilaçların hazırlanmasını söyleyerek otların top-lanmasına ve ilaçların nasıl hazırlanması gerektiğine dair detaylı ve teknik terim-ler vererek önerilerde bulunur. Üstelik hekimler ve eczacılar için hazırlandığını ortaya koyan bilgiler verir. Gözün ne zaman ve nasıl, hastalığın cinsine, türüne, sınıfına göre tedavi edilmesi, hıltların tahliyesi gibi bilgileri detaylarıyla anlatır.³⁸ Bunun üstüne doktorlara; (I) hastalığın sebebini bakıp görmesini, (II) nedenini an-lamasını, (III) hastanın mizacını, (IV) sıcaklığını (V) yaşını, (VI) havayı (VII) has-tanın kuvvetini (VIII) mevsimi (IX) hastalığın faslını ve seheri (X) hastanın ade-tini ve işini göz önüne alması gerektiğine dair detaylı açıklamalar verilir.³⁹ Eserin sonunda ne zaman müfred, ne zaman mürekkep ilaçlar kullanılması gerektiğini anlatır ve ilaçların hazırlanması için detaylı açıklamalarda bulunulur.⁴⁰

Şîrvânî, *Mürşid*'i yazma nedenini şu şekilde açıklar: Birçok kehhâle gitmiştir an-cak kurallara uygun düşen ilaçlar hazırlayan hekime rastlamamıştır. Bu konuda başvuracağı, ihtiyaç duyan Müslümanların fayda bulacağı bir kitap da bulamaz. Kendisi böyle bir risale kaleme almak ister ama zamanın dertlerinden dolayı ya-

35 Yasin Yılmaz, *Kanûnî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008), 330–334.

36 Yıldız, "Aydınî Court Literature", 208–209.

37 Muammer Sarıkaya ve Celal Turgut Koç, *Mürşid*'in kitabının organizasyonunun on üçüncü yüzyıl kehhâli Muhammed b. Kassûm Gâfîkî'nin *el-Mürşid fî Tıbbü'l-'Ayn* başlıklı göz kitabıyla benzeştiğini öne sürerler. Bkz. Muhammed b. Mahmûd eş-Şîrvânî, *Şîfa Bahçesi*, XLII. Gâfîkî, *Mürşid*'in kaynaklarından biridir ve bu iki eserin daha detaylı karşılaştırılması gereklidir. İlginçtir ki Gâfîkî eserine Hipokrat'ın ilk vasiyetinin bu ilmi öğrendikleri hocalara saygıda kusur edilmemesi, nazik davranılması, hürmet gösterilmesi gibi unsurlarla başlar ki bu, geç Orta Çağ Anadolu'sunda Türkçe yazılan hiçbir eserde bulunmaz. Muhammed b. Kassûm Gâfîkî, *El-Mürşid Fî Tıbbü'l-'Ayn Lil-Gâfîkî*, yay. haz. Hasan 'Alî Hasan (Beyrut, 1987), 51–52. *Mürşid*'in Gâfîkî'yi kaynak olarak gösterdiği örneklerden biri için bkz. Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Mürşid (Göz Hastalıkları)*, yay. haz. Ali Haydar Bayat, Necdet Okumuş (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004), 250.

38 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, *Mürşid (Göz Hastalıkları)*, 131–136.

39 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, 129–130.

40 Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, 412–413.

zamaz. Sonunda “‘‘alem-i gaybdan’’ gelen işaretle ahirete hazırlık ve Müslümanlara faydalı olmak için eserini yazmaya başlar. Öyle ki “her g zi ağrıyan bu ris leye m t la’a’’ ederse hastalığının sebeplerini, semptomlarını ve ilacını bilir ve bunu uygulayabilir. Üstelik benzer bir ifade mukaddimenin sonunda yeniden tekrarlanır. O halde hiçbir kitabın ve kehhalin olmadığı yerde bu kitap yeterli olacaktır düşüncesi bu kaidelerin bu kitap yoluyla  ğrenileceğine dair bir iddiayı ortaya koyar.⁴¹ Bu durum  bn şerif’in Y dig r’ındaki ve Hacı Paşa’nın Müntehab-ı şif ’sındaki söylemle uyumludur.  bn şerif, Y dig r’ın bir tabibin yerini alabilecek bir tıp kitabı olduğunu m t la’a vurgusuyla  ne sürer.⁴² Nitekim, kendisinin iddiasına göre, bir kişi sefere çıktığında ya da hazere vardığında yanına bu kitabı alması uygundur      ihtiyaç olduğunda “m t la’a idicek ol kişinin t zcek maks dı h sıl’’ olur ve böylece başka kitaplara ve eğer bu kitap marifet sahibi birinin elinde olursa hekime de ihtiyaç duymaz.⁴³ Hacı Paşa ise eserinin hekim yokluğunda kullanılması nı önerir ve eserin içinde kendisinin keşfettiği bir tıbbi tedaviyi m t la’a kılanlara kendisinden yadigar kalmasını istemektedir.⁴⁴

Ancak şirv n ’nin Mürşid’inde yalnızca amatörler için kaleme almadığını düşündürtecek kaideler ve detaylar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, teorik bilgiyi daha net bir şekilde ortaya koymak maksadıyla referanslarına detaylı bir şekilde yer vermesidir. şirv n , tecrübe ettikleri dışındaki kaynakları Ravzatü’l-  tr’deki gibi ikiye ayırır: Kendilerinden dersler aldığı hekimler ile muteber ve kanonik kitaplar.⁴⁵ şirv n , bu muteber eserleri m t la’a eder, hocalarından edindiği faydalı bilgileri seçer, tüm bunları organize eder ve okuyucunun m t la’a sı için bir araya getirir. Bu okuyucu dostu “risalenin’’    kitaptan olduğunu okura bildirir (1. mukaddime, 2. hastalıkların sebepleri, semptomları ve ilaçları, 3. hatime).  kinci kitap, yani ana bölüm ise bablara ve fasıllara ayrılmıştır. Bunların a ıklamalarıysa kolay bulunması amacıyla eserin girişinde verilmiştir. H. 958 yılında hazırlanan elimizdeki en eski n shadaysa okuyucunun gözleriyle taraması için fasıl başlıkları, ayetler ve hadisler, ilaçların nevleri, hastalığın “nişanları, alametleri ve ilaçları’’ ve okuyucunun dikkat etmesi gereken diğer ayrımlar kırmızı mürekkeple kaleme alınmıştır. Eseri derleme yöntemini ise ř  şekilde anlatır:  bn S n ’nın K n n’unu,  bn Nefis’in M cezz’ini, Necib dd n Semerkand ’nin⁴⁶ Esb b-ı ‘Al m t’ını, Eb bekir er-R z ’nin Hav ’sini, ‘Al  b.  s ’nın Tezkire’sini ve ‘Al  b. Abbas el-Mec s ’nin Kit b ’l-M lek ’sini ve buna benzer birçok “muteber’’ kitabı bir araya getirir.⁴⁷ Bunları gerektiği gibi m t la’a eder ve bulduğu yararlı bilgileri bir yerde toplar. Bunun ardından kendi tecrübelerini ve şeyhlerinden duyduklarını bunlara ekler. Kitabını, H. 841 (1438) yılının Zilhiccesinde tamamlamıştır ve ismiyle müsemma olsun diye adını Mürşid koymuştur. G r ld ğu kadarıyla eserin başlığı iki ayrı an-

41 Muhammed b. Mahm d şirv n , 99.

42 Tabib  bn-i şerif, 489.

43 Tabib  bn-i şerif, 30.

44 Hacı Paşa, Müntehab-ı şif , Giriş-Metin-Sözlük, yay. haz. Zafer  nler (Ankara: TDK, 2019), 186.

45 Muhammed b. Mahm d şirv n , Mürşid (Göz Hastalıkları), 99. Bayat ve Okumuş da bu hususa vurgu yaparlar. Muhammed b. Mahm d şirv n , 48–52.

46 şirv n , hem Mürşid hem de Ravzatü’l-  tr’da bu yazarın ismini Necmed d n olarak verir. Bayat ve Okumuş bu kişinin Necib dd n olduğunu belirtir. Fakat bu bilgi teyide muhtaçtır. Muhammed b. Mahm d şirv n , Mürşid (Göz Hastalıkları), 99.

47 Muhammed b. Mahm d şirv n , 99.

lama gönderme yapar: Gaybdan gelen bir işaretle ve Müslümanlara hizmet amacıyla yazdığı için eserinin başlığını *Mürşid* koymuştur ancak aynı zamanda eser bir rehber kitaptır. Burada ilk dikkati çeken, Arapça yazılan tafsilatlı tıp kitaplarıyla bu kitabın benzer kanonik kaynakları paylaşmasıdır. Üstelik derleme yöntemi Arapça kaleme aldığı eczacılık kitabı *Ravzatü'l- İtr* ile çok benzerdir. Kozmopolit bilgiyi Türkçeye ve vernaküler dünyaya aktarmanın bir yöntemi olarak, aynı derleme modellerinin ve stratejilerinin kullanıldığı gözlemlenebilmektedir.

Söz konusu referansların dışında kendi fikirlerini detaylı bir şekilde “men eydür” şeklinde ortaya koyması da Şîrvânî’nin *Mürşid*’i yalnızca amatörler için yazmadığına işaret etmektedir. Nitekim, kendi düşüncelerine yer verdiği kısımlarda bazen teorik ihtilafları ortaya koyar. Bir ilginç örnekteyse “okuyucudan” yardım ister. Örneğin, ‘Alî b. ‘İsâ’nın iddiasına göre gözde bulunan kızıl ve siyah izler damarların yarılmasından kaynaklanmaz; ancak bu, kitabın kaynaklarına, tabiplerin sözlerine ve akla ters düşer. Şîrvânî neden ‘İsâ’nın böyle bir iddiada bulunduğunu anlayamaz ve cevabı bilenden “kitabımıza” yazmasını ister.⁴⁸ Bu pasaj okuyucuları arasında tıp literatürüne hâkim hekimler olduğunu varsaydığını gösterebilir. Üstelik göze yapılacak cerrahi operasyonlara dair verdiği bilgiler ve detaylı alet kullanımının anlatımı da kitabın okuyucu kitlesinin amatörlerin ötesinde olduğunu gösterir.⁴⁹ Ancak bu tafsilatlı eser, *Mürşid*’deki şekliyle bilginin kaynağını her defasında vurgulamaz.

Bu türden detaylı bir derleme yöntemi Şîrvânî’ye özgü değildir. İbn Şerîf Yâdigâr başlıklı tıp kitabında, “ba’zı kütüb-i mutekaddimîn ve müte’ahhirîn-i Arabî ve Farisî mücerreb üstadlardan okudum ve mütâla’a ve tecrübe” kıldığını ifade eder.⁵⁰ Kısacası farklı kitapları mütâla’a kıldığını ve ardından bu eseri kaleme aldığını söylemektedir. Eserdeki bilgilerin tecrübe edilip edilmedikleri okuyucular için önemi olsa gerek ki yazar aktardığı bilgilerin tecrübeye dayandığını özellikle bildirir. Eserin tıp ilmini ve faydalarını bildirdiği eserin ikinci makalatında hastalıkları, hıltın pişmesini (*nuzc*), buhranları, hastalıktan kurtuluş olup olmadığı gibi meseleleri ele aldığını açıklar.⁵¹ Birçok “muteber” kitapta bulunmayan tedaviyi kitapta gösterdiğini iddia eder. Nihayetinde bu kitap, teorik tahsile hizmet etmektedir: “Ehl-i ‘İlmin ve ehl-i tahsîlin çok mütâla’asından ve çok tettebbu’undan garaz bunları tahsîl etmektür.”⁵² Bir başka kısımdaysa müellif, tiryaklar ve macunlardan bahsettiği bölümde, bir tedaviden bahsederken bazı tabiplerin sadic-i hindi yerine *tenbul* yaprağını kullandıklarını ve bunun hata olduğunu söyler. “Mütâla’a edenler[in]” kendisinin ve İbn Baytar’ın (ö. 1248) sözüne itibar edilmesi gerektiğini belirtir ki kendisi de bu bilgiyi ondan almıştır.⁵³

48 Benzer bir ihtilaf başka bir bölümde daha yazılır: Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, 202.

49 Doğa bilimleri kitaplarında verilen “ileri okumalar,” yazarların Arapça ya da Farsça bilenleri de hedeflediğini düşündürmektedir. Tabîb İbn Şerîf’in *Yâdigâr* adlı kitabında okuyucu İbn Baytar’a yönlendirilir, o dönemde bu kitabın tercümesi vardır. Ancak yazar, eserin Arapçasını kastetmiş olabilir. Bunun dışında Manyasoğlu (ö. 1438’den sonra) ‘*Acebü’l-‘Üccâb*’ında okuyucuya Arapça tercümesi olmayan Endülüslü tasavvuf Ahmed al-Bûnî’nin kitaplarına yönlendirir. Mahmud b. Kadı Manyas, “*Acebu’l-Uccâb*”, 92b, 1010.

50 Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, yay. haz. Orhan Sakin vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2017), 399.

51 Tabîb İbn-i Şerîf, 439.

52 Tabîb İbn-i Şerîf, 439.

53 Tabîb İbn-i Şerîf, 488-489.

Mürşid gibi tahsile yönelik tafsilatlı derlemeleri, Muhammed b. Mahmud Şirvânî'nin II. Murad'a sunduğu *Sultāniyye*'si⁵⁴ ve Hacı Paşa'nın *Teshîl*'i⁵⁵ gibi "pratik bir sorunu çözmeye" ve "maksud bilgiye kitap aracılığıyla ulaşma" için tercüme edilmiş muhtasar metinlerden ayırmak gereklidir. Her iki grup metin arasındaki en temel fark, *Sultāniyye* ve *Teshîl* gibi muteber bilgi kaynaklarına referanslarıyla yer vermeyen muhtasar metinlerin teorik bilgi yönünden kısıtlı olmasıdır. Nitekim, II. Murad'a sunulan kitap büyük ölçüde sağlığı korumaya yöneliktir. Eser, insan sağlığını etkileyen altı (*res non naturales*) maddeye, yani hava, yemek ve içmek, hareket ve dinlenme, uyuma ve uyanıklık, boşaltım ile zihin ve duygu durumuna dair önerilerde bulunur, bu unsurları mizaçlara göre anlatır. Hastalıklarla birlikte ayarışlar, haplar, hukneler, tiryaklar, cevarişler, macunlar gibi tedavileri ele alır. Dört hıltın (balgam, kan, safra, sevdâ) hangisinin baskın olduğunu anlamak için alametler öğretilir. Ancak "bu muhtasar-ı müfid"⁵⁶ eseri "mütâlâ'a edenler"⁵⁷ *Mürşid*'e oranla çok daha az referansa rastlar ve içinde anatomi bilgisi ve detaylı humoral patoloji bilgisi bulunmaz. Kitapta yalnızca Antikitenin ve Orta Çağ İslam dünyasının saygı duyulan isimlerine atfen on referans bulunmaktadır. Referansların ikisi Hipokrat'a, beşi Galen'e verilirken kalan referanslar İsmâ'il b. Hasan el-Cürcânî'ye (*Şeyh Cürcânî*), İbn Nefis'e ve el-Kühin el-Attâr'a verilir. Oysa *Mürşid*'de birçok bilgi, bilginin alındığı otoriteye atfedilir.

Okuyucu dostu tıp kitaplarının, okurdan mütâlâ'a kılınmasını beklediği kılavuz tıp metinleri, bir ilmi öğrenmenin üstatla olacağı ve okumakla yazmakla bir ilmin öğrenilemeyeceğine dair Orta Çağ'daki söylemleri yeniden gözden geçirmemizi gerektirir.⁵⁸ Ancak müelliflerin bu konudaki söylemleriyle pratiklerinin çelişebileceğini göz önüne almak gerekir. Örneğin, Mukbilzâde Mü'min, el-Cürcânî'den tercüme edip II. Murad'a sunduğu *Miftâhu'n-Nûr* ve *Hazâ'inü's-Sürûr* başlıklı tıp tercümesinde, bir taraftan eğitimin önemine dikkat çekerken diğer taraftan da eserin mütâlâ'aya ve öğrenime uygun niteliğini kendi dilinden ifşa eder ve eserini muhtasar kaleme almasını "ehl-i tahsîlin" muhtasara meylinin fazla olmasına bağlar.⁵⁹ Bu durumu eleştirerek zamanında ilmin değerinin azalıp cahil kimselerin ulemanın "vilayetine meyl ettiğini" ve rağbet gördüklerini yazar.⁶⁰ Diğer yandan tıbbın herkesin kendi bedeninin sağlığını koruması için öğrenilmesini farz-ı ayn olduğunu savunur ve insanın eşref-i mahlukat olarak sıhhatinin korunması yoluyla tıbbı diğer ilim türlerinin üstüne koyar. Dahası bu yüce sanatın teorisinde ve uygulanmasında ilerlemek isteyenlere dua eder. Bu muhtasarı mütâlâ'a eyleyenlerden tek isteği "müşkilâtını bulup 'ukdelerine muttali' olduklarından sonra" hata varsa küfretmeyip yanlışlarını düzeltmeleridir.⁶¹ Bu cümlelerin gösterdiğiyse mütâlâ'anın; bu kitabı çalışma, sanatın inceliklerini ve çözülmesi zor konularını anlamak için okuma anlamına geldiği sonucu çıkmaktadır. Dahası Mukbilzâde,

54 Ferhat Kurban, "Sultaniye: Giriş-Metin-Sözlük", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990).

55 Onur Yıldırım, "Et-Teshil Fi't-Tıb (İnceleme-Metin-Dizin)", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010).

56 Kurban, "Sultaniye: Giriş-Metin-Sözlük", 2.

57 Kurban, 4.

58 Cemal Kafadar'ın, Aşık Paşa'nın divanından ve bir geç Orta Çağ fütüvvetnamesinden alıntılıdığı ifadeler ilmin üstatsız ve hocasız öğrenilemeyeceğini ifade eder. Tespit ve aktaran: Kafadar, "Green Reading", 377-378.

59 Nurcan Cinaz, "Mü'min Bin Mukbil Sinobî/ Miftâhu'n-Nûr Hazâ'inü's-Sürûr", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2005), 47.

60 Cinaz, 47-48.

61 Cinaz, 48.

tedavinin gerekliliği ve hekimliğin kaidelerini yazdıktan sonra eserin bölümlerini bildirir. Burada ilk üç bab doğrudan koruyucu tıpla ilgilidir, kalan kısmıysa teşrih yani anatomi ve ilaçlarla ilgili bilgiler verir. O halde, kendi söyleminde bu kitap her iki grup (Türkçe okuyucular ve ehl-i tahsîl) için kaleme alınmıştır ve nihayetinde okurların kendi kendilerine öğrenmelerini sağlayan bir kılavuz olarak görülebilir.

Üstelik birçok geç Orta Çağ tıp metni, bilgiye doğrudan bir insan yoluyla erişimin mümkün olmadığı durumda, kitap yoluyla talimin mümkün olduğunu açıkça ifade eder. Örneğin, Abdülvehhâb b. Yusuf, I. Mehmed'e (ö. 824/1421) sunduğu *Müntehab fî't-Tıbb*'da söz konusu kitabın bu bilimi tek başına öğretebilecek bir kitap olduğu vurgular. Ayrıca, Rûm'da mahir hekimlerin olmamasını ahlaki nedenlerle açıklar: Tıp ilminin saraya ve siyasi elitlere kapılanmak ve insanlar arasında izzet görmek ve dolayısıyla ahiret için değil dünyevi faydalar için kullanıldığı vurgular. Ucu bucağı olmayan bu bilim, onu amaçlarına ulaşacak kadar kullanan hekimlerin kendi dünyevi amaçları için kullanmaları nedeniyle hakir ve hor görülür olmuştur. Bu yüzden Rûm'da hazık yani mahir hekim kalmamıştır. Ayrıca tıbbın muteber kitapları Arapça ya da Farsça olduğu için bölgenin sâkinleri yararlanacak kitaplar bulamazlar. Bu nedenden dolayı eserini oluştururken tıbbın "külliyyatından ve cüzviyyatından" olan anatomi, ilaç ve tedavi, denenmiş terki edilmiş ilaçlar, müfredatın kullanışlı bilgileri hakkında "haşiyeleri" seçmiş ve Türkçeye tercüme etmiştir. Müttekaddim hekimlerin kitaplarını bir araya getirmiş ve on bölümde kitabını yazmıştır.⁶²

Her ne kadar bu makalenin kapsadığı dönemin dışında kalsa da II. Mehmed dönemi tabiplerinden Eşref b. Muhammed, derlediği *Hazâ'înu's-Sa'âdât* başlıklı kitabıyla iyi bir örnek oluşturur. Kitabın girişinde eserine neleri dahil edip etmediğini anlatırken yine rehbersiz öğrenmenin imkânını ve rehber bir kitabın sahip olması gerektiğini düşündüğü nitelikleri belirtir. Söz konusu giriş kısmında, Kuran ayetlerini ve hadisleri her bölümde sık sık alıntılamaadığını ve eserine şiir, nazım ve kafiye dahil etmediğini bildirir. Ona göre bu bir "ta'îm kitâbıdır" ve şiirin metne dahil olması metnin içine anlaşılmaz bir dilin dahil olmasına neden olur.⁶³ Musannif, metnin sonunda eserin amaçlarından birinin "mübârek du'â'î âdemînin mütâla'ası" olduğunu bildirir.⁶⁴ II. Mehmed döneminden önce kaleme alınan diğer okuyucu dostu tıp kitaplarında da benzer örneklerin bulunduğu göz önüne alınırsa, mütâla'a edilmesi istenen ve beklenen bu türden kitapların rehbersiz öğrenmeyi ve gerektiğinde esere başvurmayı ön plana koyduğu daha net anlaşılabacaktır.

O halde geç Orta Çağ'da Türkçe kaleme alınan bu kitaplar iddialı şekilde okurların tıbbı öğrenmek için başka kitaba ihtiyaç duymayacağına yönelik söylemler geliştirmektedir. Bu kitapların hekim ve mahir hekim yokluğunda, bölgedeki bilginin yetersizliğinde, hekimlerin Arapça ve/veya Farsça bilmemesinde ya da hekimin bulunamayacağı durumlarda üstadın veya hocanın ya da hekimin yerini alma iddiaları dikkat çekicidir. Bu söylemleri yalnızca edebi bir toposa indirgeyip tarih dışına itmek, kitabın statüsündeki değişimi görmemize engel olabilir.

62 Meriç Güven, "Abdülvehhâb Bin Yusuf'un Müntahab-ı Fî't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)", (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005), 148–162.

63 Nadir İlhan, "Eşref Bin Muhammed-Hazâinu's-Sa'âdât (İnceleme-Metin-Dizin)", (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1998), 194.

64 İlhan, 198.

Sonuç

Bu makalede Geç Orta Çağ Anadolu'sunda mütâla'a yoluyla doğa bilimleri ve tıp özelinde kendi kendine öğrenmenin Türkçe kitaplar aracılığıyla mümkün olduğuna vurgu yapıldı. Bu yalnızca medrese dışında rehbersiz öğrenime dair söylem geliştirmekle kısıtlı kalmamaktadır, aynı zamanda kitabın yükselen statüsüne dair fikir vermektedir. Benzer şekilde, bu kitapların yazmalarının okuyucu dostu şekilde organize edilmesi onları başvuru kitabı haline de getirmektedir. O halde, medreseyle ortak ve muteber kaynakları paylaşan, "ilmi" kitaplarla benzer yöntemlerle derlenen kitapların çok genel bir tabirle "halk" için yazılmış kitaplar olduğu varsayımını gözden geçirmek gereklidir. Onlara neredeyse folklorik bir konum vermek yerine bu kitapları entelektüel tarihin ve eğitim tarihinin çerçevesinde değerlendirme ihtimali düşünülmelidir.

Maalesef, bu dönemde doğa bilimlerinde kaleme alınan kitapların bir kısmını dışarıda tutarsak⁶⁵ eserlerin az sayıda nüshasına sahibiz. Üstelik bu kayıtlar on dört ve on beşinci yüzyıl mâliklerinden ziyade, kitapların erken modern dönemdeki sahiplerine dair fikir verir. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Öncelikle geç Orta Çağ'da yazılan kitapların pek azının istinsah tarihi o döneme kadar gitmektedir, ikincisi kitap geç Orta Çağ'da yazılsa dahi ilerleyen yüzyıllarda temellük kaydı ve farklı notlar tutulmuş olabilir. Ancak bu eserlerin, saray çevresi, medreseliler ve diğer okuryazarları kapsayan geniş bir okuyucu kitlesine sahip olduğu görülebilir. Örneğin, *Sultāniyye*'nin çevriyazısı yapılan nüshasının istinsahı 1512 yılında Serez'de Muhammed Beg Camii'nde İbni Ahmed Paşa tarafından kopyalanmıştır.⁶⁶ Şehid Ali Paşa nüshasının sahibi müderris Yusuf olarak görünürken kitabın sonunda eserin okunduğu ve yararlanıldığını belirten duanın altına H. 1017 yılı yazılmıştır.⁶⁷ Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshanın temellük kaydı Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'yı ve Şeyh Muhammed Sofyevî'yi işaret etmektedir.⁶⁸ Elimizdeki az sayıdaki nüsha bu eserin dolaşımının medrese, saray çevresi ve "seçkinler" arasında olduğunu göstermektedir.⁶⁹ Ancak burada kaybolan nüshaların olduğunu unutmamak ve her kitabın da okunmadığını göz önüne almak gerekir. Yukarıda bahsi geçen *Yâdigâr*'ın nüshalarında eser sahibinin kimliğini niteleyen ya da Mustafâ b. Mehmed gibi okuyucunun statüsünü anlamamıza izin vermeyen isimler vardır.⁷⁰ Bu ifadelerden kitap sahibinin nerede eğitim gördüğüne ya da toplumsal konumuna dair fikir elde etmek mümkün gözükmemektedir. Fakat Şirvânî'nin

65 Örneğin, Tabib İbn-i Şerîf'in *Yâdigâr*'ı çok sayıda nüshaya sahiptir ancak *Mürşid*, *Sultāniyye* gibi metinlerin nüshası sınırlıdır. Doğa bilimleri alanındaki diğer eserlerin de nüsha sayılarının yüksek olmadığını belirtmek gerekir.

66 Kurban, "Sultaniye: Giriş-Metin-Sözlük," V.

67 Muhammed b. Mahmüd Şirvânî, "Sultāniyye" (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, H. 1071), Şehid Ali Paşa 2074-001.

68 <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/362843>

69 Tıp metinleri arasında tartışmalı yeri olan geç nebevi türündeki eserin geç Orta Çağ'da tek Türkçe tercümesi yapılmıştır. Bu, Ahmed-i Dâ'i tarafından II. Murâd'a, Timurtaşoğlu Umur Bey aracılığıyla sunulmuş Ebû Nu'aym İsfahânî (ö. 1038)'nin *Kitâbü's-Şifâ fî Ehâdisi'l-Mustafâ*'nın Tifâşi tarafından hazırlanmış muhtasarının çevirisidir. H. 994/M. 1583-84 yılında Mustafa b. Ferhad tarafından istinsah edilen bir nüshanın temellük kaydı muhtemelen Enderun'da eğitim görmüş Güğümabaşı Hüseyin Ağa'yı işaret eder. Dolayısıyla bu, türün doğrudan "halkla" özdeşleştirilmesinin önüne geçebilecek bir örnek. Ahmed-i Dâ'i, "Tıbb-ı Nebevi Tercümesi" (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, H. 994), 1a, Kadızade Mehmed.

70 Örneğin, temellük kaydı Muteferrika Mahmud Bey'in oğlu Mehmed Çavuş'a ait ve okunduğu-kullanıldığı belli olan bir nüsha için bkz. İbn Şerîf, "Yâdigâr-ı İbn Şerîf" (Bursa İnebey Kütüphanesi), 1a, Ulucami.

tıp eserleri dışındaki Türkçe kitaplarının az sayıdaki nüshalarına bakılırsa saray çevresinde rağbet gördüğü sonucuna ulaşılabilir.⁷¹ Bu metinlerin kodikolojik ve metin dışı unsurlarının incelenmesi medrese dışında öğrenimin nasıl olduğunun anlaşılmasına da yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Sami. "‘Târik-i Mutâla‘a-ı Ders Okuma Beyânındadır’: Metin Ya Da Şerh Nasıl Okunmalıdır?", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. Yay. Haz. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 251–75.
- Aydoğan, Zeynep. "Oral Performance and Text: Narrators, Authors, and Editors in the Anatolian Turkish Warrior Epics". *The Written and the Spoken in Central Asia*. Yay. Haz. Ingeborg Baldauf, 405–22. tethys Postdam, 2021.
- Değirmenci, Tülün. "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler". *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 2011, 7–43.
- El-Rouayheb, Khaled. *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- , "The Rise of ‘Deep Reading’ in Early Modern Ottoman Scholarly Culture". *World Philology*, Yay. Haz. Sheldon Pollock, Benjamin A. Elman vd. 201–224. Cambridge: Harvard University Press, 2015.
- Erünsal, İsmail. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*. İstanbul: Timaş, 2018.
- Hirschler, Konrad. *The Written Word in the Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyâzî ve Tabîî İlimler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Kafadar, Cemal. "Green Reading: Books and the Outdoors in the Early Modern Ottoman World". *Muqarnas* 40, 2024, 353–387.
- Kuş, Mustafa. "15. Yüzyıla Ait Şehname Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)", (Doktora Tezi, Çanakale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2017).
- Küçükler, Paki. "Kitâb-ı Güzide ya da Sultâniyye". *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18, 2010, 173–181.
- Leiser, Gary. "Medical Education in Islamic Lands from the Seventh to the Fourteenth Century". *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 38/1, 1983, 48–75.
- Makdisi, George. *The Rise of Humanism in Classical Islam and Christian West*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.
- Neumann, Christopher K. "Üç Tarz-ı Mütâlaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası’nda Kitap Okumak ve Yazmak." *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 2 2005, 51–76.
- Örs, Hüseyin. "Müneccimbaşı Ahmed Dede’nin Mütâlaa Âdâbına Dair Feyzü’l-Harem Adlı Risâlesinin İnceleme ve Tahkiki". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1, 2020, 41–120.
- Öztürkmen, Arzu. "Orality and Performance in Late Medieval Turkish Texts: Epic Tales, Hagiographies, and Chronicles". *Text and Performance Quarterly* 29/4, 2009, 327–345.
- Quinn, Meredith. "On Yedinci Yüzyıl İstanbul’unda Ucuza Okumalar", *Eski Metinlere Yeni Bağlımlar*. Yay. Haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır vd. Çev. Fatih Altuğ, 144–167. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Saraçoğlu, Tuğba Nur. "Kitap ve Sâhibü’l-Kütüp: Cârullah Efendi’nin Siyer ve Tarih Kitapları". *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. Yay. Haz. Berat Açıl (İstanbul: İlem, 2020).
- Sarı, Nil. "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", *Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri*. Yay. Haz. Bilal Ak, Adnan Ataç, 21–87. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Sezer Aydın, Elif. "Osmanlı Dönemi Hikâye Kitaplarında Kolektif Yazarlık". *Nesir* 2, 2022, 47–64.
- Şen, Ahmet Tunç. "The Emergence of a New Scholarly Language: The Case of Ottoman Turkish". *Routledge Handbook on the Sciences in Islamicate Societies: Practices from the 2nd/8th to the 13th/19th Centuries*. Yay. Haz. Sonja Brentjes (London & New York: Routledge, 2023), 240–247.

⁷¹ Örneğin, *Tuhfe-i Murâdî*’nin tıpkıbasımı da yapılan nüshası II. Mehmed’in sadrazamı Karamanî Mehmed Paşa (ö. 835/1481) için hazırlanmıştır. Muhammed b. Mahmûd Şirvânî, *Tuhfe-i Murâdî (Cevhernâme): İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım*, yay. haz. Mustafa Argunşah (İstanbul: YEK, 2012).

- Şeşen, Ramazan. "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeleler". *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 3. Cilt. 899–919. Ankara: TTK, 1999.
- Ullmann, Manfred. *Islamic Medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- van Berkel, Maaïke. "The Attitude towards Knowledge in Mamlûk Egypt: Organization and Structure of the 'ub' al-A'shâ by al-Qalqashandî (1355–1418)", *Pre-Modern Encyclopaedic Text: Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996*. Yay. Haz. Peter Binkley (Leiden, New York & Köln: Brill, 1997), 159–168.
- , "Opening up a World of Knowledge: Mamluk Encyclopaedias and Their Readers" *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Yay. Haz. Jason König, Greg Woolf (New York: Cambridge University Press, 2013), 357–375.
- von Hees, Syrinx. "Al-Qazwîni's 'Ajâ'ib al-Makhlûqât: An Encyclopædia of Natural History?", *Organizing Knowledge: Encyclopædic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*. Yay. Haz. Gerhard Endress (Leiden & Boston: Brill, 2006), 171–186.
- Yıldırım, Onur. "Et-Teshîl Fi't-Tıb (İnceleme-Metin-Dizin)". Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Yıldız, Sara Nur. "Aydınîd Court Literature in the Formation of an Islamic Identity in Fourteenth-Century Western Anatolia." In *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*, 197–242. Würzburg: Ergon Verlag Würzburg in Kommission, 2016.
- , "Health Regimes and Medical Recipes in the Old Anatolian Turkish Vernacular: Contextualizing Şîrvânî's Sul'âniye". MESA, Boston, 2016.
- , "From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and the Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century". *Journal of Islamic Studies* 25/3, 2014, 263–297.
- Yılmaz, Yasin. *Kanûnî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Yayımlanmış Ana Kaynaklar

- A'mad bin Yûsuf al-Tifâşî. *Azhâr Al-Afkâr Fi Jawâhir al-A'jâr*. Yay. Haz. Mu'ammad Yûsuf 'an and Ma'mûd Bayûnî Hafâjî. Cairo: Dar al-Kutub wa'l-Sâ'it al-'avmiyyet, 1426.
- , *Arab Roots of Gemology: Ahmad Ibn Yusuf Al Tifaschi's Best Thoughts on the Best of Stones*. Çev. Samar Najm Abul Huda. London: The Scarecrow Press, 1998.
- Ahmed-i Dâ'î. *Tercüme-i Sî Fasl Fi't-Takvîm*. Yay. Haz. Emre Kundakçı. Muhayyel Yayıncılık, 2021.
- Cinaz, Nurcan. "Mü'min Bin Mukbil Sinobî/ Miftâhu'n-Nûr Hazâ'inü's-Sûrûr". Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2005.
- Güneş, Aysel. "Kâbüsnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş-Metin-Dizin)". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Güven, Meriç. "Abdulvehhâb Bin Yusuf'un Müntahabab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)". Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005.
- Hacı Paşa. *Müntehab-ı Şifâ, Giriş-Metin-Sözlük*. Yay. Haz. Zafer Önler. Ankara: TDK, 2019.
- İlhan, Nadir. "Eşref Bin Muhammed-Hazâinu's-Sa'âdât (İnceleme-Metin-Dizin)". Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1998.
- Ka'ûs b. Iskandar b. Qâbûs b. Washmgîr. *Ketâb-e Nasihatnâme Kâbüsnâme*. Yay. Haz. Amin Abdulmagid Badawî. Tehran: Ebne Sinâ, 1956.
- , *Kabusnâme*. Yay. Haz. Orhan Şaik Gökyay. Çev. Mercimek Ahmed. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007.
- , *Kâbüs-Nâme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbası)*. Yay. Haz. Enfel Doğan. Çev. Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustâfa. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Kırbaç, Selçuk. "Hayâtü'l-Hayevân Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin)". Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999.
- Kurban, Ferhat. "Sultaniye: Giriş-Metin-Sözlük." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990.
- Marzubân bin Rüstem, *Marzubân-Nâme Tercümesi Destûr-ı Şâhî*. Yay. Haz. Zeynep Korkmaz. Çev. Şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustâfa, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- Muhammed b. Kassûm Gâfîkî. *El-Mürşid Fi Tıbbü'l-'Ayn Lil-Gâfîkî*. Yay. Haz. Hasan 'Ali Hasan. Beyrut, 1987.
- Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî. *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yay. Haz. Mustafa

- Argunşah. Ankara: TDK, 1999.
- . *Mürşid (Göz Hastalıkları)*. Yay. Haz. Ali Haydar Bayat, Necdet Okumuş. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004.
- . *Tuhfe-i Murâdî (Cevhernâme): İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım*. Yay. Haz. Mustafa Argunşah. İstanbul: YEK, 2012.
- . *Şifa Bahçesi*. Çev. Muammer Sarıkaya, Celal Turgut Koç. Ankara: Orman Genel Müdürlüğü Yayınları, 2023.
- Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*. Yay. Haz. Orhan Sakin vd. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2017.

Yazma Eserler

- Muhammed b. Mahmûd Şîrvânî, "Cevhernâme" (Universitätsbibliothek Leipzig, H. 831), B. or. 231/1.
- . "Sultâniyye" (Süleymaniye YEK, H. 1071), Şehid Ali Paşa 2074-001.
- Mahmud b. Kadı Manyas, "'Acebu'l-Uccâb" (Princeton University, 1437), Rare Collection 1010.
- Ahmed-i Dâ'î. "Tıbb-ı Nebevî Tercümesi." (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, H. 994) Kadızade Mehmed 349.
- İbn Şerîf. "Yâdigâr-ı İbn Şerîf." (Bursa İnebey Kütüphanesi) Ulucami 1121.

Elektronik Kaynaklar

- İnternet Adresi: < <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/362843> >. Erişim Tarihi: 3 Mart 2025.